

АНТОНОМІЧНІ ВІДНОШЕННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ ТУРИЗМУ

© Черненко І., 2010

У статті розглянуто актуальні проблеми явища антонімії в терміносистемі галузі туризму, наведено класифікації антонімів за різними критеріями (структурою, поняттєво-семантичними зв'язками, частиномовною належністю); доведено, що антонімія в термінології туризму сприяє її системності.

Ключові слова: українська мова, терміносистема, туризм, контрарний антонім, комплементарний антонім, антонім-конверсив.

The actual problems of antonyms a phenomenon in the terminology system of the tourism sphere are considered in the article, the classifications of antonyms according to the various criteria (structure, notional and semantic relations, parts of speech) are described; it is proved that the antonyms in the terminology system of the tourism sphere favors its systemic.

Keywords: Ukrainian language, terminology system, tourism, contrary antonym, complimentary antonym, antonym-conversion.

Питання лексико-семантичної організації галузевих терміносистем у контексті розв'язання нагальної проблеми їх упорядкування й сьогодні залишається актуальним. При цьому особливого значення набуває аналіз явища антонімії, оскільки антоніми визнаються «однією з найважливіших категорій системної організації термінології» [1, с. 293].

Антонімічні відношення пронизують практично всі термінологічні системи, про що свідчать дослідження І. В. Волкової, І. Козловець, З. Б. Куделько, Б. П. Михайлишина, Т. В. Михайлової, Т. І. Панько, М. Процик, Л. О. Симоненко, О. Южакової та ін. Проте особливості парадигматичної організації термінів туризму в сучасній українській мові, зокрема з погляду антонімії, дотепер спеціально не вивчалися, тому виникає потреба дослідити їх. Отже, метою цієї розвідки є аналіз структури, складу та семантичних типів термінів-антонімів, що функціують у галузі туризму.

Однією з істотних ознак системності термінології є відношення протилежності, які знаходять своє вираження в антонімії. Терміни-антоніми в українській мові характеризуються цілком визначеними парадигматичними властивостями: фронтальною протилежністю й розрізненням за диференційною ознакою, тісно пов'язаною з її основною дефінітивною функцією [2, с. 186].

Основою антонімів, що утворюють найпростішу групу слів (пару), є, як відомо, наявність протилежності слів і понять. При цьому «антонімічними можна вважати слова, що протиставляються за найбільш загальною та істотною для їхнього значення семантичною ознакою, характеризуючи явища одного плану й перебуваючи на крайніх позиціях відповідної лексико-семантичної парадигми» [3, с. 106].

В основу виділення термінів-антонімів у терміносистемі туризму покладено ознаку семантичної поляризації, яка діє в межах спільного семантичного поля. Терміни-антоніми зазвичай утворюють елементарні мікрополя, у межах яких реалізуються відношення протилежності, наприклад: **туризм організований** — «подорожі (поїздки) за маршрутами й турами, організовані туристськими фірмами або клубами. Реалізуються переважно на умовах попередньої оплати послуг» — **туризм неорганізований** — «поїздки туристів за самостійно розробленими маршрутами, без участі організації»

посередника, туристського клубу або секції. Послуги оплачуються поступово, після їх отримання» [4, с. 322].

Проведений нами аналіз антонімічних відношень у терміносистемі туризму засвідчив, що найчастіше вони встановлюються між одиницями, які позначають ознаки, якості та властивості: *вертикальна — горизонтальна (печера), живий — мертвий (осип), категорійний — некатегорійний (перевал), одноденний — багатоденний (похід), сезонний — несезонний (період)* та ін., або дії, процеси: *від'їзд — приїзд, відчалування — причалування, днювання — ночівля, підйом — спуск* тощо. Отже, частиномовне вираження антонімії в термінології туризму репрезентоване насамперед прикметниками: *активний — пасивний (туризм), верхня — нижня (страховка), динамічна — статична (страховка), літня — зимова (турбаза)* та іменниками, утвореними різними способами: *височина — низовина, підйом — спуск, сезон — несезон*.

За структурним критерієм антонімічні пари в термінології традиційно поділяють на дві групи: лексичні (різнокореневі) та словотворчі (однокореневі). За нашими спостереженнями, у терміносистемі туризму переважають лексичні антоніми, диференційна семантична ознака яких (протилежність) реалізується шляхом семантичного протиставлення коренів. Наприклад: *активний — пасивний (туризм), вертикальна — горизонтальна (печера), кормовий — носовий (весляр), позитивне — негативне (сальдо туристського балансу), статична — динамічна (страховка)*. Серед лексичних антонімів можна виділити пари, утворені на основі загальноживаних слів (тобто мотивовані загальнолексичними антонімами): *внутрішня — зовнішня (туристська міграція), денна — нічна (екскурсія), живий — мертвий (осип), ріки низовини — ріки височини* тощо.

Словотворчі антоніми в досліджуваній терміносистемі представлені меншою кількістю пар. Здебільшого це лексеми, що антонімізувалися за допомогою префіксів протилежного чи заперечного значення. У цій функції використовують префікси як власномовні (*без-, за-, від-, не-, ви-*), так і іншомовного походження (*де-, ре-*): *валютний — безвалютний (обмін), в'їзний — виїзний (туризм), договірне — недоговірне (відшкодування), міська — замська (екскурсія), маркетинг — демаркетинг, сезонний — несезонний (період)*.

З'ясовано, що найпродуктивнішим способом вираження протилежного поняття в термінології туризму є приєднання до терміна стверджувальної семантики заперечної частки *не*, яка фактично виконує роль префікса. Як відомо, префікс *не-* виражає значення «заперечення», «відсутності тієї чи іншої ознаки», тому в антонімічній парі виникає відношення повної протилежності, наприклад: *замкнений — незамкнений (круговий маршрут), сезонний — несезонний (період), організований — неорганізований (туризм), категорійний — некатегорійний (перевал)* тощо.

У незначній кількості спільнокореневих антонімів, які передають значення «наявність — відсутність ознаки», протилежність реалізується безпрефіксними та префіксальними словами: *валютний — безвалютний (залік), муфтовий — безмуфтовий (карабін), каркасний — безкаркасний (намет), категорійний — некатегорійний (похід)* тощо. Антонімічні протиставлення можуть також виражатися за допомогою різних префіксів: *в'їзний — виїзний (туризм), відкритий — закритий (глетчер)*, проте такі типи антонімів у терміносистемі галузі туризму є малопродуктивними.

Антонімічні відношення в терміносистемі туризму проявляються в термінах різних типів: у семантичній структурі однословів: *від'їзд — приїзд, височина — низовина, підйом — спуск*, у композитах, коли антонімічність одного з компонентів складного терміна спричинює антонімію всього терміна: *одноденний — багатоденний (похід)*, як видові поняття — складники словосполук: *рекреація літня — рекреація зимова, страховка верхня — страховка нижня, туризм організований — туризм неорганізований* тощо.

Більшість виявлених у складі української термінології туризму антонімічних пар — це аналітичні, найчастіше атрибутивні конструкції з двох або більше компонентів, що складаються з терміна — виразника родового поняття й антонімічних атрибутів. Спираючись на класифікацію,

запропоновану Т. В. Михайловою [5, с. 13], компоненти, що протиставляються в таких термінах-словосполучках, поділяємо на три групи: 1) атрибутиви, що мають антонімічні зв'язки й у загальноживаній лексиці (*літня* — *зимова (рекреація)*, *живий* — *мертвий (осип)*, *верхня* — *нижня (страховка)*, *відкритий* — *закритий (глетчер)*); 2) атрибутиви, що антонімізуються й у інших терміносистемах: *активний* — *пасивний (країни активного туризму — країни пасивного туризму)*; *статичний* — *динамічний (страховка статична — страховка динамічна)*; *позитивний* — *негативний (сальдо туристського балансу позитивне — сальдо туристського балансу негативне)*; 3) атрибутиви, що перебувають у антонімічних зв'язках лише в межах терміносистеми туризму (*внутрішня* — *привхідна (галерея)*, *груповий* — *індивідуальний (тур)*, *плановий* — *самодіяльний (маршрут)*). Остання група термінів є прикладом поєднання в антонімічні пари слів, які не можуть бути антонімами в загальноживаній лексиці, і тому антонімічність таких пар термінів без знання змісту поняття виявити важко. Наприклад: *маршрут плановий* — «шлях подорожі, коли туристи чи екскурсанти подорожують за путівками»; *маршрут самодіяльний* — «шлях подорожі, коли туристи чи екскурсанти здійснюють подорож на засадах самообслуговування» [4, с. 199]. Таке поєднання термінів у антонімічні пари свідчить про відносну автономність досліджуваної терміносистеми порівняно з лексичною системою мови загалом.

За поняттєво-семантичними зв'язками в сучасному українському термінознавстві прийнято виділяти такі основні типи антонімів: контрарні, комплементарні (взаємодоповнювальні) і векторні, різновидом яких є антоніми-конверсиви.

В основу виділення термінів-антонімів терміносистеми галузі туризму покладено ознаку семантичної поляризації, яка діє в межах спільного семантичного поля [6, с. 41]. Під час дослідження аналізованої терміносистеми виявлено 45 пар антонімів, що репрезентують усі види протилежності.

Контрарну протилежність виражають крайні, симетричні члени впорядкованої множини, між якими існує середній (проміжний) член [3, с. 107], а іноді їх може бути декілька. Це найбільш характерний вид протилежності, поширений у багатьох українських терміносистемах, проте в термінології туризму такий тип антонімії реалізують лише 3 пари (близько 7% проаналізованих одиниць): *сезон* — *міжсезоння* — *несезон*; *каркасний* — *напівкаркасний* — *безкаркасний (намет)*; *одноденний* — *дводенний* — *триденний* — *багатоденний (похід)*.

На відміну від контрарної контрадикторна протилежність характеризується тим, що між видовими поняттями, які протиставляються, доповнюючи один одного до єдиного родового поняття, немає жодного проміжного члена [3, с. 107]. Такий тип антонімії в терміносистемі туризму репрезентують здебільшого бінарні словосполучки: *категорійний перевал* — *некатегорійний перевал*, *сезонний період* — *несезонний період*, *замкнений маршрут* — *незамкнений маршрут* (виявлено 5 пар антонімів, що становить близько 11% проаналізованих одиниць).

Досить широко в терміносистемі туризму представлені комплементарні антоніми. Їхня протилежність не є градуальною, оскільки вся шкала тут представлена двома протилежними членами, що доповнюють один одного у вираженні тієї чи іншої сутності. Вони «фіксують протилежність, хоч і не окреслену крайніми точками через відсутність точної визначеності в значенні слів, у яких наявний резерв додатковості» [7, с. 5]. За словотворчою структурою комплементарні антоніми представлені кореневими термінами (*підйом* — *спуск*), похідними одиницями (*від'їзд* — *приїзд*) і термінами-словосполучками 2- і 3-компонентними (*представництва туристські постійні* — *представництва туристські тимчасові*, *пристрій карабіна пусковий* — *пристрій карабіна гальмівний*, *кішки м'які* — *кішки із жорстким кріпленням*, *турист внутрішній* — *турист іноземний та ін.*) До антонімів такого типу належать близько 15 пар (приблизно 32%).

У терміносистемі туризму певну кількість становлять векторні антоніми (близько 10 пар (приблизно 23%)), серед яких окремо виділяють антоніми-конверсиви, що позначають «протилежно спрямовані, «зустрічні» дії або відношення в межах однієї спільної ситуації і повністю вичерпують

обсяг поняття [8, с. 28]: *експорт туристських послуг — імпорт туристських послуг, туризм в'їзний — туризм виїзний, служба «зустрічі й проводи» тощо.*

У термінології туризму наявні також і координатні антоніми (близько 12 пар (приблизно 27%), що позначають «дві протилежні точки певного просторового або часового відрізка й тематично наближаються до векторних» [8, с. 28]. Наприклад: *екскурсія денна — екскурсія нічна, рекреація літня — рекреація зимова, печера вертикальна — печера горизонтальна, ріки височини — ріки низовини, старт туристсько-спортивних змагань — фініш туристсько-спортивних змагань тощо.*

Завершуючи розгляд особливостей антонімічних відношень у терміносистемі галузі туризму, варто зазначити, що явище антонімії тісно пов'язане із синонімією. А це є свідченням системності антонімії. Між синонімічними рядами виявляються симетричні антонімічні відношення: вони утворюють мікросистему, де антонімічні компоненти взаємно пов'язані з мікросистемою синонімічного ряду. У цьому разі можна говорити про антонімію синонімічних рядів або синонімію антонімічних протиставлень [3, с. 108]. Наприклад: *туризм груповий (колективний) — туризм індивідуальний, туризм виїзний (зарубіжний) — туризм в'їзний (іноземний) та ін.*

Отже, результати дослідження антонімічних відношень в українській терміносистемі галузі туризму свідчать, що явище антонімії характерне не лише для загальнонавжваних лексичних одиниць, але й для термінологій, зокрема для досліджуваної; у терміносистемі галузі туризму антоніми представлені чотирма типами: контрарні, комплементарні, векторні (антоніми-конверсиви) і координатні, найчисленнішими серед яких є комплементарні антоніми; за словотворчою структурою антоніми цієї терміносфери представлені кореневими, похідними, складними словами, а також дво- і трикомпонентними словосполученнями, кількість яких найбільша; тісна взаємодія антонімічних і синонімічних відношень у терміносистемі галузі туризму свідчить про системність антонімії.

1. Процик М. Антонімічні відношення в українській видавничій термінології / Марія Процик // Вісник Нац. ун.-ту «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології». — 2006. — № 559 — С. 293–295. 2. Панько Т. І. Українське термінознавство / Т. І. Панько, І. М. Кочан., Г. П. Мацюк. — Л.: Світ, 1994. — 216 с. 3. Куделько З. Антонімія в терміносистемі ринкових взаємин / Зоя Куделько // Проблеми української термінології: зб. наук. праць — 2004. — С. 106–108. 4. Енциклопедичний словник-довідник з туризму / [авт.-уклад. Смолій В. А., Федорченко В. К., Цибух В. І.] — К.: Видавничий Дім «Слово», 2006. — 372 с. 5. Михайлова Т. В. Семантичні відношення в українській науково-технічній термінології: автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова» / Т. В. Михайлова. — Х., 2002. — 20 с. 6. Симоненко Л. О. Формування української біологічної термінології / Л. О. Симоненко — К.: Наук. думка, 1991 — 152 с. 7. Полюга Л. М. Словник антонімів / [за ред. Л. С. Паламарчука]. — К.: Рад. школа, 1987. — 173 с. 8. Українська мова: Енциклопедія / [упоряд.: Русанівський В. М., Зяблюк М. П., Тараненко О. О. та ін.] — 2-ге вид., випр. і доп. — К.: Вид-во «Українська енциклопедія», 2004. — 824 с.